

GİRİŞ

Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə təşkilat (ATƏT) 1992-ci ilin iyul ayında Xelsinkidə milli azlıqların işi üzrə Ali Komissarlıq vəzifəsinin təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Ali Komissarlığın əsas məqsədi “erkən mərhələdə münafişələrin qarşısını almağa xidmət edir-di“. Bu mandatın yaradılması keçmiş Yuqoslaviyada yaranan vəziyyət ilə əlaqədar idi. Yuqoslaviya münafişəsi Avropanın digər ölkələrində, xüsusilə də demokratiyaya keçən ölkələrdə təkrarlana və eləcə də 1990-cı ilin noyabr ayında Yeni Avropanın Paris Xartiyasında dövlət başçıları və hakimiyyət orqanları tərəfindən qəbul edilən sülhə nail olunma la-yihəsinə zərər vura bilərdi.

1993-cü ilin yanvarın1-dən etibarən Maks van der Stul milli azlıqların işi üzrə ATƏT- in ilk Ali Komissarı (MAAK) vəzifəsinin icrasına başla-dı. Parlamentin keçmiş üzvü, Niderlandın xarici işlər naziri, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının daimi nümayəndəsi və ən əsası insan hüquqlarının müdafiəçisi olan cənab van der Stul şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq, xüsu-si diqqətini azlıqlar ilə mərkəzi hakimiyyət dairələri arasındakı çoxsaylı ixtilafa cəlb etdi. Sülhməramlı diplomatiya metodlarından istifadə edən MAAK hal-hazırda Albaniya, Xorvatiya, Estoniya, Macarıstan, Qaza-xıstan, Qırğızıstan, Latviya, keçmiş Yuqoslaviya Respublikası olan Ma-kedoniya, Rumıniya, Slovakiya və Ukrayna da daxil olmaqla, onlara ölkədə öz fəaliyyətini həyata keçirir. İlk növbədə MAAK in diqqət mərkə-zinə, bir ölkədə çoxluq, digər dövlətdə isə azlıq təşkil edən, yəni hakimi-yət orqanlarının maraq obyektinə olan, beynəlxalq münafişələrin və gər-ginliyin mənbəyini yaradan milli etnik qruplar daxildir. Qeyd etmək la-zımdır ki, belə gərginliklər avropa tarixinin bir çox məqamlarını müəy-yən etmişdir.

Milli azlıqlar ilə bağlı münafişə nəzərdən keçirən MAAK bu problemlə-rə müstəqil, ədalətli və bələdçi əməkdaş münasibətini bəsləyir. MAAK nəzarət yunksiyasını yerinə yetirməyə də, şəxsi fəaliyyətində bütün döv-lətlər tərəfindən qəbul edilmiş beynəlxalq normalardan tədqiqat və töv-siyə əsası kimi istifadə edir. Bununla əlaqədar olaraq, ATƏT-in iştirakçı dövlətləri tərəfindən imzalanmış sazişləri, xüsusilə də ATƏT-in insan haqqları üzrə Konferensiyasının Kopenhagen müşavirəsi və onun IV- cü bəndinin sənədlərini qeyd etmək zəruridir. Bu sənədin IV- cü bəndində

milli azlıqlara münasibətdə vəzifələr təyin olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ATƏT-in bütün ölkələri, BMT nin üzvləri kimi, insan və milli azlıqların hüququnu müdafiə etməyə borcludurlar. ATƏT-in tərkibinə daxil olan dövlətlərin xeyli hissəsi Avropa Şurasının normalarına da əməl edirlər.

Dörd illik səmərəli fəaliyyətdən sonra MAAK, onun fəaliyyətinə daxil olan dövlətlərdə tez-tez təsadüf olunan bir sıra problemləri müəyyən etmişdir. Milli azlıqların dilində təhsilin verilməsi bu problemlərin əsasını təşkil edir. MAAK ın qeyd etdiyi kimi, “təhsil milli azlıqların tərkibinə daxil olan şəxslərin xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanılmasında əsas amillərdən biridir“. Bunu nəzərə alan MAAK, 1995-ci ilin payız fəslində beynəlxalq səviyyəli ekspertlərin təşkil edilməsi məqsədi ilə Etnik qruplar arası Münasibətlər üzrə Fonda müraciət etmişdir. Bu ekspertlər qrupu, ATƏT regionunda milli azlıqlar üçün təhsil hüququnun həyata keçirilməsi üzrə şəxsi rəylərini bildirməli idi.

Qeyri dövlət təşkilatı olan və 1993-cü ildə MAAK üçün xüsusi işin yerinə yetirilməsi məqsədilə yaradılan Etniklərarası Münasibətlər üzrə Fond, müxtəlif intizamlar üzrə ekspertlər arasında müşavirə keçirmişdir. Ekspertlərin tərkibi bu şəxslərdən təşkil olunmuşdu: Qal dilinin baş tədris müəllimi, A.Q.Boyd Robertson, Stratklayd Universiteti (Böyük Britaniya); d-r Piter van Dayk Dövlət Şurasının üzvü (Niderland); İnsan hüququ üzrə Norveç İnstitutunun müdiri, d-r Asbyorn Eyde (Norveç); Beynəlxalq hüquq kafedrasının rəhbəri, professor Reyn Müllerson, Kinqs Kollec (Böyük Britaniya); Abo Akademi Universitetinin professoru Allan Rosas (Finlyandiya); Roskilde Universitetinin. Dil və mədəniyyət fakültəsinin adyunkt professoru, d-r Tove Skutnabb Kanqas (Danimarka); professor Dyerd Şepe, dilçilik fakültəsi, Yanoş Pannonius Universiteti (Macarıstan); professor Patrik Törnberri, hüquq fakültəsi, Kil Universiteti (Böyük Britaniya); Tədris proqramının tərtibatı üzrə Milli İnstitutunun dərslük proqramının baş məsləhətçisi, cənab Yenne van der Velde (Niderland).

Milli azlıqların hüququ üzrə normalar insan hüququnun bir hissəsi olduğundan, dövlətlər tərəfindən insanın digər hüquqlarına, xüsusilə də hüquq bərabərliyi pozuntularının aradan qaldırılmasına riayət olunması qərara alınmışdır. Qeyd edilmişdir ki, insanların bütün hüquqlarının həyata keçirilməsinin əsas məqsədi hüquqbərabərliyi şəraitində insan şəx-

siyyətinin tam və azad inkişaf etdirilməsidir. Vətəndaş cəmiyyəti daimi hərəkətdə olmalı və milli azlıqların tərkibinə daxil olan şəxslərin birləşməsinə şərait yaratmalıdır.

Nəticədə qəbul olunan milli azlıqların təhsil hüququ üzrə Haaqa tövsiyələri, axlıqların təhsil hüququnun məzmununu sadə dil ilə aydınlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Bundan əlavə, normaların belə təsviri təhsil hüququnun tətbiqində qarşılıqlı razılaşmanı təmin etməlidir. Tövsiyələr, təhsil sahəsində əmələ gələn problemlərə müvafiq olaraq, səkkiz hissəyə ayrılmışdır. Tövsiyələrin ətraflı təsnifatı izahat məktubunda ifadə olunmuşdur.

MİLLİ AZLIQLARIN TƏHSİL HÜQUQU ÜZRƏ HAAQA TÖVSIYƏLƏRİ

Beynəlxalq sənədlərin mahiyyəti

- 1) Milli azlıqların tərkibinə daxil olan şəxslərin özünə xas xüsusiyyətlərini qorumaq hüququ, tam şəkildə onların təhsil prosesində ana dilində bilikləri yüksək səviyyədə mənimsəməsindən asılıdır. Eyni zamanda milli azlıqların tərkibinə daxil olan şəxslər, əlavə olaraq dövlət dilinə yiyələnmək vasitəsilə milli ictimaiyyətin ayrılmaz hissəsi ola bilər.
- 2) Milli azlıqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən beynəlxalq sənədlərə əsasən, dövlət hüquq bərabərliyinin əsas prinsiplərinə əməl etməlidir.
- 3) Nəzərə almaq lazımdır ki, müvafiq beynəlxalq vəzifələr, minimal beynəlxalq standartları təşkil edir. Bu vəziyyətlərin məhdudlaşdırılması onların mahiyyəti və məqsədlərinə mənfi təsir göstərə bilər.

Ölçülər və ehtiyatlar

- 4) Dövlətlər, təhsil sahəsində azlıqların hüququ üzrə fəal siyasəti həyata keçirməlidirlər. Tələbat yarandıqda, dövlətlər milli azlıqların təhsil sahəsində dil hüququnun tətbiqi üçün, beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq vasitəsilə, mövcud ehtiyatlardan maksimum dərəcədə istifadə etməlidirlər.

Desentralizasiya və iştirak etmə

- 5) Müvafiq milli azlıqların təmsil edən nümayəndələrə siyasətin həyata keçirilməsi və işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak etməsi üçün dövlət geniş şərait yaratmalıdır.
- 6) Dövlət milli azlıqlara dair təhsil sahəsində regional və yerli orqanları müvafiq səlahiyyətlər ilə təmin etməli və bununla da milli azlıqların regional və yerli səviyyədə siyasətin təşkili prosesində iştirakına yardım göstərməlidir.

7) Valideynlərin təhsil sisteminə, tədris müəssisənin yerli səviyyədə seçiminə və milli azlıqlar üçün dil tədris sahəsinə cəlb olunmasının qiymətləndirilməsinə dair dövlət tədbir göstərməlidir.

İctimai və xüsusi müəssisələr

8) Milli azlıqların mənsub olan şəxsin beynəlxalq hüququna uyğun olaraq, bu şəxs milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq xüsusi təhsil müəssisələrini yaradıb, ona dəstək verə bilər. Bu müəssisələrə milli azlıqların dilini tədris edən məktəbləri də aid etmək olar.

9) Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərə xüsusi təhsil müəssisələrini yaratmaq və ona dəstək vermək hüququnu verərkən, dövlət bu müəssisələrin təşkili və idarə olunmasını tənzimləyən fəvqaladə dərəcədə mürəkkəbləşdirilmiş hüquqi və inzibati qaydaları təyin etmə yolu ilə milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüququnun realizə olunmasına maneçilik törətməməlidir.

10) Milli azlıqların dilini tədris edən xüsusi təhsil müəssisələri maneə və ayrı seçkilik olmadan xüsusi maliyyələşdirmə mənbələrini aramaq hüququna malikdirlər. Burada xüsusi maliyyələndirmə mənbələri kimi ya dövlət öüdcəsi, ya beynəlxalq mənbələr, ya da xüsusi sektor çıxış edir.

Milli azlıqlar üçün ibtidai və orta səviyyəli təhsil

11) Təhsil prosesinin birinci ili uşağın inkişafı üçün həll edici əhəmiyyətə malikdir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, məktəbə qədərki dövrdə təhsil əsasən uşağın ana dilində aparılmalıdır. Valideynlərin bu imkandan istifadə etməsi üçün dövlət geniş şərait yaratmalıdır.

12) Tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai məktəbdə təhsil proqramı əsasən milli azlıqların dilində tədris olunmalıdır. Milli azlıqların dili dərs fənni kimi daimi əsaslar ilə tədris olunmalıdır. Rəsmi dövlət dili də daimi əsaslar ilə dərs fənni kimi tədris bilən müəllimlərə verilir. Bu mərhələnin sonuna kimi bir neçə praktiki fənn dövlət dilində tədris olunmalıdır. Valideynlərin bu imkandan geniş istifadə etməsi üçün dövlət lazımi şərait yaratmalıdır.

13) Orta ümumtəhsil məktəbində dərs proqramının bir hissəsi milli azlıqların dilində, dərs fənni kimi və daimi əsaslar ilə tədris olunmalıdır. Dövlət dili də öz növbəsində daimi əsaslar ilə dərs fənni kimi tədris edilməlidir. Burada üstünlük uşaqların mədəni və dil bazasını dərk edən, iki dil bilən müəllimlərə verilir. Bu dövr ərzində dövlət dilində tədris olunan dərs fənnlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artıma məruz qalmalıdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bu artımın tədricən həyata keçirilməsi uşaq üçün xeyirli olacaqdır.

14) Milli azlıqların dilində ibtidai və orta səviyyəli təhsilin təminatı ana dilində bütün fənnləri tədris etmək üçün hazırlanan müəllimlərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Deməli, milli azlıqların dilində təhsilin realizəsi üçün müvafiq təmin etmək öhdəliyindən irəli gələn vəzifələrdən biri də dövlətin müəllimlərin hazırlanması üçün müvafiq şəraiti yaratması və bu cür hazırlığın hər kəs üçün mümkün olmasına yardım göstərməsidir.

Milli azlıqların ixtisas yönü məktəblərdə təhsili

15) Milli azlıqların mənsub olan şəxslər ana dilində ali təhsil almaq hüququna malik olmalıdırlar. Bu ali təhsilə olan tələbatın meydana çıxdığı və milli azlıqların say tərkibinə əsaslandığı zaman mümkün olur. Milli azlıqların ana dilində ali təhsil almaq mümkünlüyü milli azlıqların adekvat şəkildə tələbatına cavab vermək şərti ilə, mövcud təhsil strukturlarında zəruri şəraitin yaradılması yolu ilə təmin olunur. Milli azlıqlara mənsub olan şəxslər xüsusi ali təhsil müəssisələrini yaratmaq üçün lazımı vəsait və çıxış yolu axtarmaq hüququna malikdirlər.

16) Çox da uzaq olmayan keçmişdə milli azlıqların şəxsi ali təhsil müəssisələrini təmin və nəzarət etmələri faktı, ali təhsilin gələcək modelinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Milli azlıqlar üçün ali təhsil

17) Milli azlıqlara mənsub olan şəxslər ana dilində ali təhsil almaq hüququna malik olmalıdırlar. Bu ali təhsilə olan tələbatın meydana çıxdığı və milli azlıqların say tərkibinə əsaslandığı zaman mümkün olur. Milli azlıqların ana dilində ali təhsil almaq mümkünlüyü milli azlıqların adekvat şəkildə tələbatına cavab vermək şərti ilə, mövcud təhsil strukturlarında zəruri şəraitin yaradılması yolu ilə təmin olunur. Milli azlıqlara mən-

sub olan şəxslər xüsusi ali təhsil müəssisələrini yaratmaq üçün lazımi vəsait və çıxış yolu axtarmaq hüququna malikdirlər.

18) Çox da uzaq olmayan keçmişdə milli azlıqların şəxsi ali təhsil müəssisələrini tələhin və nəzarət etmələri faktı, ali təhsilin gələcək modelinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Dərs proqramlarının işlənilib hazırlanması

19) Beynəlxalq sənədlərin mədəniyyətlər arası təhsilə, milli azlıqların tarixinə, mədəniyyətinə və adət ənənələrinə verdikləri qiymət və əhəmiyyət ilə əlaqədar dövlət təhsil müəssisələri ümum mütləq dərs proqramlarına müvafiq milli azlıqların tarixini, mədəniyyətini və adət ənənələrini öyrənilməsini təminatlı şəkildə daxil etməyə borcludurlar. Hər hansı bir dövlət tərkibində yaşayan əhalinin milli azlıqların dilini öyrənməyə həvəsləndirilməsi dövlət daxilində dözümlülüyün və müxtəlif mədəniyyətin möhkəmləndirilməsinə yardım göstərəcəkdir.

20) Milli azlıqlara aid olan dərs proqramlarının məzmunu müvafiq milli azlıqların təşkilatlarının iştirakı zamanı işlənilib hazırlanmalıdır.

21) Dövlət milli azlıqlar üçün dərs proqramlarının işlənilib hazırlanması və qiymətləndirilməsinə dair xüsusi mərkəzlərin yaranmasında köməyini əsirgənməməlidir. Bu mərkəzlər dərs proqramlarının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olan məqsədlərə nail olmağa adekvat şəkildə yardım göstərilməsi yönündən mövcud təhsil müəssisələri ilə sıx bağlı olur.

MİLLİ AZLIQLARIN TƏHSİL ÜZRƏ HAAQA TÖVSIYYƏLƏRİNƏ İZAHAT MƏKTUBU

Giriş

1948-ci ildə qəbul olunan insan hüquqlarını Ümumi Deklarasiyası birinci və əsasverici sənəddir. Bu sənəddə təhsil insan hüquqları vasitəsilə bəyan edilmişdir.

Deklarasiyanın 26-cı maddəsi ibtidai təhsili vacib təhsil növü hesab edir. O, texniki və ixtisas yönü təhsili münasibləşdirməyi və fərqlənmə əsasında ali təhsili əlverişli etməyi dövlətin öhdəsinə qoyur. O, eləcə də insan şəxsiyyətinin tam inkişafını, insan hüquqlarına və əsas azadlığına qarşı cəhətinin möhkəmləndirilməsini təhsilin əsas məqsədi hesab edir. 26-cı maddədə daha sonra deyilir: “təhsil millətlər, irqlər və ya dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmanın, təmkinin və dostluq münasibətlərinin inkişafına yardım göstərir və sülhün qorunmasına öz töhfələrini müəyyən edir və bu hüquqları gələcəkdə onların övladlarına təqdim edir. 26-cı maddələrin qaydaları daha çox beynəlxalq hüquq kontekstində, həmçinin iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair Beynəlxalq paktın 13-cü maddəsində daha ətraflı şəkildə təkrarlanır”.

26-cı maddə sonrakı beynəlxalq sənədlər üçün ümummillik və səmimiyyət üslubunu müəyyən edir. Bu sənədlər bir qədər gec olaraq meydana çıxmış və təsdiq olunmuşdu. Onlar həm ümumi palnda, həm də milli azlıqlara münasibətdə təhsil hüququnu inkişaf etdirmişlər.

Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktın 27-ci maddəsi.

Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyanın 30-cu maddəsi.

Yuxarıda sadalanmış maddələr, milli azlıqların digər üzvlər ilə həmrəy ana dilindən istifadə etməsi hüququna zəmanət verir. Aşağıda qeyd olunan maddələr isə milli azlıqların ana dilində təhsil almaı imkanlarını zəmanətli surətdə təmin edir.

YUNESKO Konvensiyasının 5-ci maddəsi, təhsil sahəsində hüquq bərabərliyinin pozuntularına qarşı mübarizəni xarakterizə edir.

Kopenhagen sənədinin 34-cü paragrafı, ATƏT-in insan hüquqları üzrə Konferensiyasının müşavirəsini əks etdirmişdir.

BMT bəyannaməsinin 4-cü maddəsi, milli, dini və ya dil azlıqlarının tərkibinə daxil olan şəxslərin hüquqlarını ifadə edir.

Çərçivə Konvensiyasının 14-cü maddəsi, milli azlıqların müdafiəsini əks etdirir.

Müxtəlif dərəcəli bu cür sənədlərin hər biri azlıqların ana dili vasitəsilə kollektivdə şəxsi xüsusiyyətlərini qorumaq hüququnu bəyan etmişdir. Bu hüquqlar, ilk növbədə təhsilin köməyi ilə həyata keçirilir. Həmin sənədlərdə qeyd olunmuşdur ki, milli azlıqların dili vasitəsilə kollektiv xüsusiyyətləri saxlamaq hüququ inteqrasiya öhdəlikləri və milli cəmiyyətdə iştirakı ilə balanslaşdırılmalıdır. Belə inteqrasiya bu cəmiyyətin, eləcə də dövlət dilinə dair lazımı biliklərin əldə olunmasını tələb edir. Təmkinlilik və plüralizm stimullaşdırılması bu prosesin mahiyyətini təşkil edir.

Milli azlıqların dil təhsilindən bəhs edən insan hüququna dair Beynəlxalq sənədlər qeyri müəyyən və ümumi olaraq qalır. Bu sənədlər təhsilin mümkünlük dərəcəsini, milli azlıqlar üçün ana dilində təhsilə hansı səviyyə və vasitələri ilə əlverişli surətdə nail olunmasını dəqiqləşdirə bilmir. Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının 14-cü maddəsində qeyd edildiyi kimi, milli azlıqların ana dilində təhsil almasının “adekvat imkanları” anlayışı digər amillərə əsasən nəzərdən keçirilməlidir. Buraya dil və mədəniyyətin inkişafı və dəstəklənməsinə yardım göstərən əlverişli şəraitin yaranması zərurəti və ya milli azlıqların etnik, mədəni, dil və din xüsusiyyətlərinin müdafiəsi üçün zəruri ölçülərin qəbul olunması tələbləri daxil edilir.

Dövlət tərəfindən təmin olunan təhsilin mümkünlük dərəcəsindən asılı olmayaraq, o əsassız surətdə təyin olunmalıdır. Dövlət icmalarda ardıcılıqla əks olunan və nümayiş etdirilən milli azlıqların ehtiyaclarını nəzərdə keçirməlidir.

Öz növbəsində milli azlıqların irəli sürdükləri tələblər məntiqə uyğun olmalıdır. Onlar yaşadıkları regionda demografik sıxlıq strukturunu və bu strukturun həyat qabiliyyəti imkanlarını nəzərə almalıdırlar.

Beynəlxalq sənədlərin mahiyyəti

Uzun illər ərzində beynəlxalq normalı sənədlərdə milli azlıqların hüquqlarının şərhli təkamülə uğramışdır. Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktı yazılmış “milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqları məhdudlaşdırılmalıdır” kimi passiv fikir (1966) yerini ATƏT-in insan haqları üzrə Konferensiyasının Kopenhagen müşavirəsinin sənədində qeyd olunmuş “dövlət milli azlıqların etnik, mədəni, dil və dini xüsusiyyətlərini müdafiə edəcəkdir” kimi müsbət, fəal yanaşmaya verir (1990). Yanaşmanın progressiv dəyişikliyi göstərir ki, sənədlərin məhdudiyətli və minimal interpretasiyası onların ifadə olunduğu şəraitə uyğun gəlmir.

Bütün bunlardan əlavə olaraq, mümkünlük səviyyəsi əsas beynəlxalq sənədlərdə təkrarlanan, insan hüquqlarının Ümumi Deklarasiyasının 2-ci maddəsində və BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində qısaca olaraq əksini tapan ayrı-seçkiliyin qeyri-mümkünlüyünə və əsas bərabərlik prinsiplərinə müvafiq olaraq müəyyən olunmalıdır. Burada eləcə də hər bir dövlətin spesifik şəraitinə diqqət yetirilməlidir.

Ölçülər və ehtiyatlar

ATƏT öz iştirakçı dövlətlərinə milli azlıqların hüquqlarına dair məsələlərə fəal surətdə yanaşmağı tövsiyə edir. Bu yanaşma Kopenhagen sənədinin 31 maddəsinə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir. O dövlətləri milli azlıqların üzvləri üçün tam şəkildə bərabər hüquqluğu təmin etmək məqsədilə xüsusi ölçülər götürməyə çağırır. Eyni dərəcədə Kopenhagen Sənədinin 33-cü maddəsi dövlətlərdən öz ərazilərində milli azlıqların etnik, mədəni, dil və din xüsusiyyətlərini müdafiə etməyi və bu xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi üçün lazımı şəraiti yaradılmasını tələb edir.

Bəzi hallarda ATƏT-in dövlətləri ciddi maliyyə məhdudiyətləri ilə qarşılaşırlar. Bu məhdudiyətlər dövlətlərin təhsil siyasətini və milli azlıqların rifahi naminə proqramları reallaşdırmaq qabiliyyəti üçün obyektiv surətdə maneəçilik törədir. Bəzi hüquqların təcili surətdə həyata keçirilməsinə baxmayaraq, dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktın 2-ci maddəsinə müvafiq olaraq beynəlxalq yardım və əməkdaşlığı daxil etməklə, əlverişli ehtiyatlardan maksimal surətdə istifadə etməklə, milli azlıqların hüquqlarının tam realizəsinə tədricən nail olmaq üçün çalışmalıdırlar.

Desentralizasiya və iştirak

Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının 15-ci maddəsi, ATƏT-in insan hüquqları üzrə Konferensiyasının Kopenhagen müşavirəsi Sənədinin 30-cu paragrafı və milli, etnik, dini, dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında BMT Deklarasiyasının 3-cü maddəsi milli azlıqlara bilavasitə aid olan məsələlərin nəzərdən keçirilməsi və qərarların qəbulu prosesində milli azlıqların iştirakının zərurliyini qeyd edir.

Milli azlıqlara aid olan qərarların qəbulu prosesində effektiv şəkildə iştirak etmə demokratik prosesin vacib komponentidir.

Yerli və regional səviyyədə valideynlərin fəal surətdə cəlb olunması təhsil tədris prosesində milli azlıqlara təmsil edən təhsil müəssisələrinin effektiv şəkildə iştirakı kimi (milli azlıqlara aid olan dərş proqramlarının işlənilib hazırlanması prosesini daxil etməklə) Kopenhagen Sənədinin 35-ci paragrafına müvafiq olaraq dövlət tərəfindən qiymətləndirilməlidir. Kopenhagen Sənədinin 35-ci paragrafı milli azlıqların müdafiəsinə və onların xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə dair işləri daxil etməklə milli azlıqların dövlət işlərində effektiv şəkildə iştirakının vacibliyini qeyd edir.

İctimai və xüsusi təhsil müəssisələri

Vətəndaş və siyasət haqqında Beynəlxalq paktın 27-ci maddəsi milli azlıqların digər üzvlər ilə birlikdə öz dillərindən istifadə etmək hüquqlarından bəhs edir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq paktın 13-cü maddəsi valideynlərə dövlət məktəblərini deyil, xüsusiləşdirilmiş məktəbləri öz övladları üçün seçmək hüququna zəmanət verir. O eləcə də şəxslərin və təşkilatların dövlətin müəyyən etdiyi təhsilini minimal standartlarına müvafiq olan alternativ təhsil müəssisələrini yaratmağa və dəstəkləmək hüquqlarının zəmanətçisi kimi də çıxış edir. Milli azlıqların müdafiəsinə dair Çərçivə Konvensiyasının 13-cü maddəsi milli azlıqların öz xüsusi təhsil müəssisələrini idarə etmək və yaratma hüququndan bəhs edir. Lakin, dövlət bu müəssisələri maliyyələşdirməyə borclu deyil. Kopenhagen Sənədinin 32-ci paragrafı dövlətin üzərinə bu müəssisələrin maliyyələşdirilməsinə dair öhdəlikləri qoymur. Lakin o, bu müəssisələrin “milli qanunvericiliyə müvafiq olaraq dövlətin dəstəyini ax-tarmalı” bacarığını müəyyənləşdirir.

Milli azlıqların təhsil müəssisələrini yaratmaq və idarəetmək hüququ beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Dövlət bu prosesi inzibati nöqtəyi nəzərdən keçirmək hüququna malik olsa da. Əsassız tələblər tətbiq etməklə milli azlıqların təhsil müəssisəsini yaratmaq hüququnu məhdudlaşdırma bilməz.

Dövlət rəsmi olaraq bu şəxsi müəssisələri maliyyələşdirməsə də, milli azlıqların beynəlxalq və dövlət mənbələrindən vəsait almasına mane olmamalıdır.

Milli azlıqların ilkin və orta səviyyədə təhsili

Milli azlıqların ana dilində təhsil hüququna dair geynəlxalq sənədlərdə qeyd edildiyi kimi, milli azlıqlar nəinki ana dili vasitəsilə milli xüsusiyyətlərini saxlamaq hüququna, hətta dövlət dilini öyrənməklə milli cəmiyyətin həyatında iştirak etmək hüququna da malikdirlər.

ATƏT dövlətlərində yaşayan milli azlıqlara qarşı tərəfin müxtəlif dillərin mənimsənilməsi, milli azlıqların müdafiəsinə dair beynəlxalq sənədlərin məqsədlərinə nail olunmasının ən keyfiyyətli üsuldur. İlkin və orta təhsilə dair tövsiyələr, milli azlıqların dil təhsili siyasətini inkişafına və ona müvafiq proqramların həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Belə üsul təhsil sahəsindəki tədqiqatlara əsaslanır və müvafiq beynəlxalq normaların real təsirini ifadə edir.

Bu üsulun keyfiyyəti bir sıra amillərdən asılıdır. Birinci amilə, milli azlıqların dilini tədris vasitəsi kimi istifadə etməklə, daha da inkişaf etdirilməsi səviyyəsi daxildir. İkinci amilə, tədris prosesinə ikidilli müəllimlərin cəlb olunması səviyyəsi aiddir.

Bundan əlavə, milli azlıqların dövlət dilindən 12 tədris ilində istifadəsi edilməsi dərəcəsini də nəzərə almaq lazımdır.

Bu üsul milli azlıqların zəif təbliğ olunan dilinin inkişafı üçün zəruri şərait yaradır. Bu üsul, milli azlıqların dilində təhsilin minimal həyata keçirilməsi üsulları ilə ziddiyyət təşkil edir.

Milli azlıqların uşaqlarının tədris ilində yalnız dövlət dilində təhsil adma-

larını xarakterizə edən üsul beynəlxalq standartlara uyğun deyildir. Bu cür hallara adətən “milli” məktəblərdə də rast gəlinir. “Milli” məktəblərdə bütün tədris prosesi ərzində milli azlıqların uşaqları yalnız ana dilində təhsil alırlar. Dövlət dili isə ümumiyyətlə tədris olunmur.

İxtisas yönü məktəblərdə milli azlıqların təhsili

Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin ana dilini öyrənmək və ana dilində təhsil almaq hüququ Kopenhagen sənədinin 34-cü paragrafında qısaca olaraq xülasə edilmişdir. O sənədin mövcudluğu xüsusi fənnlər üzrə ixtisas yönü məktəblərdə ana dilində təhsil almaq hüququ deməkdir. ATƏT-in iştirakçı dövlətləri bərabərlik və qeyri diskriminasiya ruhunda bu cür təhsilin mümkünlüyünü təmin etməlidirlər. Bunu arzulayan şəxslərin sayı kifayət qədər olmalı və bunun üçün göstərilən səylər aydın şəkil almalıdır.

Digər tərəfdən, dövlətin öz iqtisadi və təhsil siyasətini planlaşdırmaq, eləcə də nəzarət altında axlamaq qabiliyyəti heç bir zərərə məruz qalmamalıdır. İxtisas yönü məktəblərin məzunlarının öz ixtisasının təbiiq zamanı ana dilində danışıması dövlət üçün də üstünlük təşkil edəcəkdir. Bu mütəxəssislərə həm milli azlıqların toplaşdığı regionlarda, həm də dövlətin müxtəlif ərazilərində fəaliyyət göstərməyə imkan verəcəkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə (bu əmtəə mallarının, xidmət və əməyin dövrüyyəsi deməkdir) dövlət dilində məhdudiyətlər dövlətin ümumi iqtisadi inkişafına və iş ilə təminatı sahələrinə dair geniş imkanlarını məhdudlaşdırma bilər. Deməli, milli azlıqlar üçün ana dilində ixtisas yönü təhsil tələbləri dövlət dilində müvafiq təhsil almasını da nəzərdə tutmalıdır.

Milli azlıqların ali təhsili

Əvvəllər olduğu kimi Kopenhagen sənədinin 34-cü paragrafında əks olunmuş ana dilinin öyrənilməsi və ana dilində təhsil almaq hüququnu ehtimal edir. Bu zaman cəmiyyətin ehtiyacını və arzulayan şəxslərin kifayət qədər sayını əks etdirən mümkün bərabərlik və diskriminasiyanın ləğvi prinsipini nəzərə almaq lazımdır. Dövlətin maliyyə dəstəyinin olmaması zamanı milli azlıqların şəxsi ali təhsil müəssisələri yaratmaq istəyi məhdudlaşdırılmamalıdır.

Kopenhagen Sənədinin 33-cü paragrafi dövlətin milli azlıqların xüsusiyyətlərini qorunması və qiymətləndirilməsində böyük rol oynadığını qeyd edir. Deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət ehtiyac olan ərazilərdə və mümkün say çoxluğunun mövcudluğu sayəsində ali təhsilin mümkünlüyü imkanlarını nəzərdən keçirməlidir. Bu cür kontekstdə ana dilində təhsilin alınması müəllimlərin hazırlığı ilə məhdudlaşdırılmamalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə dövlətin qarşılaşdığı maliyyə məhdudyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamaq gərəkdir. Milli azlıqların dilində ali təhsilin təmin olunması paralel infrastrukturların təşkili prosesinin sinonimi deyildir. Bütün bunlardan əlavə olaraq, ali təhsil müəssisələri səviyyəsində paralel müəssisələrin möhkəmləndirilməsi milli azlıqların əhalinin əsas qrupundan təcrid olunmasına yardım göstərəcəkdir. İnsan hüquqlarının Ümumi Deklarasiyasının 26-cı maddəsində deyilir: “Təhsilin əsas məqsədi millətlər, irqlər və dini qruplar arasında qarşılıqlı anlaşmaya, dözümə və dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsinə yardım göstərməkdir“. Bu qaydalara və inteqrasiyanın əsas tapşırıqlarına uyğun olaraq, əhalinin və milli azlıqların intellektual və mədəni inkişafı təcrid olunmuş vəziyyətdə baş verməməlidir.

Dərs proqramlarının işlənilib hazırlanması

İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda imzalanmış beynəlxalq sənədlərin çoxu təhsilin məqsədlərinə böyük əhəmiyyət verir. Bu sənədlərə müvafiq olaraq təhsil nəinki akademik və texniki hazırlığın təminatı üçün, eləcə də dözümlü, plüralizm, irqçilik ilə mübarizə, beynəlxalq və icmalar arası harmoniya kimi dəyərlərin təsdiqi üçün də zəruridir. Bu cür tələblər milli azlıqların məskən saldıqları dövlətlərin üzərinə xüsusi məsuliyyət qoyur. Bu dövlətlərdə etnik qruplararası yaşayış və harmoniya məsələləri onların daxili sabitliyi üçün vacibdir. Bu cür müştərək yaşayış və harmoniya müvafiq regionda sülhün və sabitliyin qorunması üçün əsas amil kimi çıxış edir.

Milli etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqları haqqında BMT Deklarasiyasının 4-cü maddəsi dövlətlərdən “onların ərazilərində yaşayan milli azlıqların tarixini, adət ənənələrini, dil və mədəniyyətini qiymətləndirməyi” tələb edir. Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının 12-ci maddəsi isə dövlətlərdən “mil-

li azlıqların tarixə, mədəniyyətə, dil və dinə dair biliklərini qiymətləndirməyi“ tələb edir.

ATƏT-in insan haqlarına dair Konferensiyasının Kopenhagen müşavirəsi sənədinin 34 cü paragrafı dövlət məktəblərinin ümumtəhsil proqramında “milli azlıqları tarix və mədəniyyətinin nəzərə alınması“ tələbindən bəhs edir.

Bu tələblər dərs proqramında dövlətin ərazilərində yaşayan müxtəlif milli azlıqların tarixinin və adət ənənələrinin öyrənilməsinə yer verilməsi öhdəliyini dövlətin üzərinə qoyur. Lakin bu prosesi dövlət özü müvafiq milli azlıqların iştirakı olmadan da həyata keçirə bilər. Bu cür yanaşma tövsiyə edilmir və mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının Kopenhagen müşavirəsi sənədinin 30-cu paragrafı, milli, etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub olan şəxslərin hüquqlarına dair BMT Deklarasiyasının 3-cü maddəsi milli azlıqların aid olan məsələlərdə onların bilavasitə iştirakının zərurililiyini qeyd edir.

Milli azlıqların dilində dərs proqramlarının işlənilib hazırlanması üzrə mərkəzlərinin meydana çıxması bu ikili prosesi yüngülləşdirərək, onun keyfiyyəti və professionallığını təmin edir.

Yekun qeydlər

Milli azlıqların təhsil hüququ problemi ATƏT- in bir sıra iştirakçı dövlətləri üçün mürəkkəb məsələ olaraq qalır. Burada təhsil prosesi vasitəsilə iştirakçı dövlətlərdə müxtəlif icmalar arasında qarşılıqlı hörmət və anlaşmanı möhkəmləndirmək və ona effektiv şəkildə yardım göstərmək mümkündür.

İndiki zamanda bu problemin zərif təbiətinə əsaslanmaqla və insan hüquqlarına dair müxtəlif beynəlxalq sənədlərin tərkibini təşkil edən normaların qeyri müəyyən və ümumləşdirilmiş xassəsini nəzərə almaqla, işlənib hazırlanmış tövsiyələrin milli azlıqların təhsil hüquqlarına aid məsələlərə yanaşma üsulunun daha dərin dərk olunmasında öz töhfəsini verəcəyinə ümid bəsləmək lazımdır. Həqiqətə tövsiyələrini müfəssəl surətdə tərtib olunmuş tövsiyə hesab etmək olmaz. Onlar ümumi əsas kimi istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. Həqiqətə tövsiyələri dövlətlərə milli azlıqların təhsili üzrə məsələlərə dair siyasətin işlənib hazırlanması prosesində yardım göstərir.